

Slaap in tijden van COVID-19

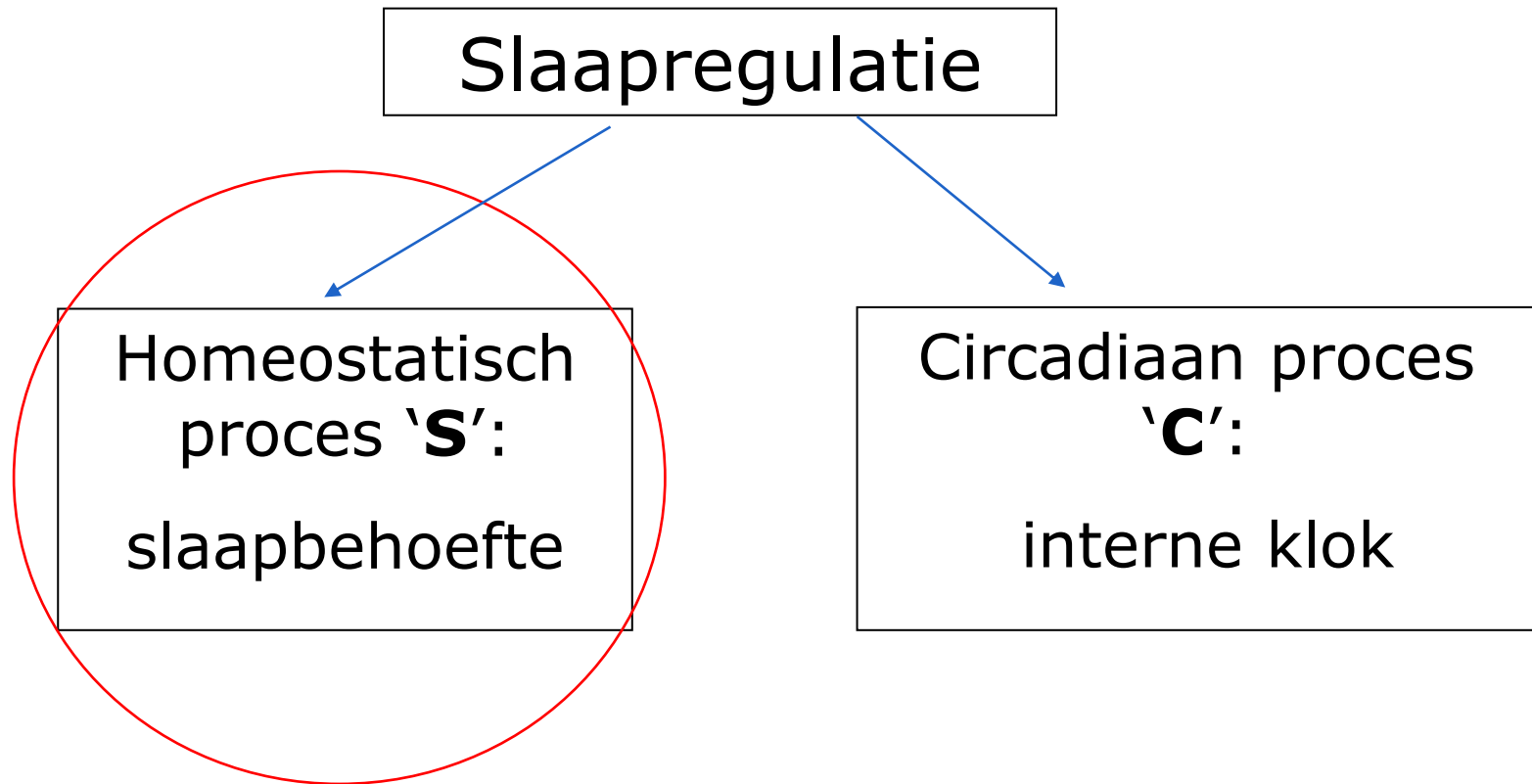
An Mariman, MD, PhD

Psychiater/somnoloog
Universitair Ziekenhuis Gent

20.10.2021 Alumni Geneeskunde

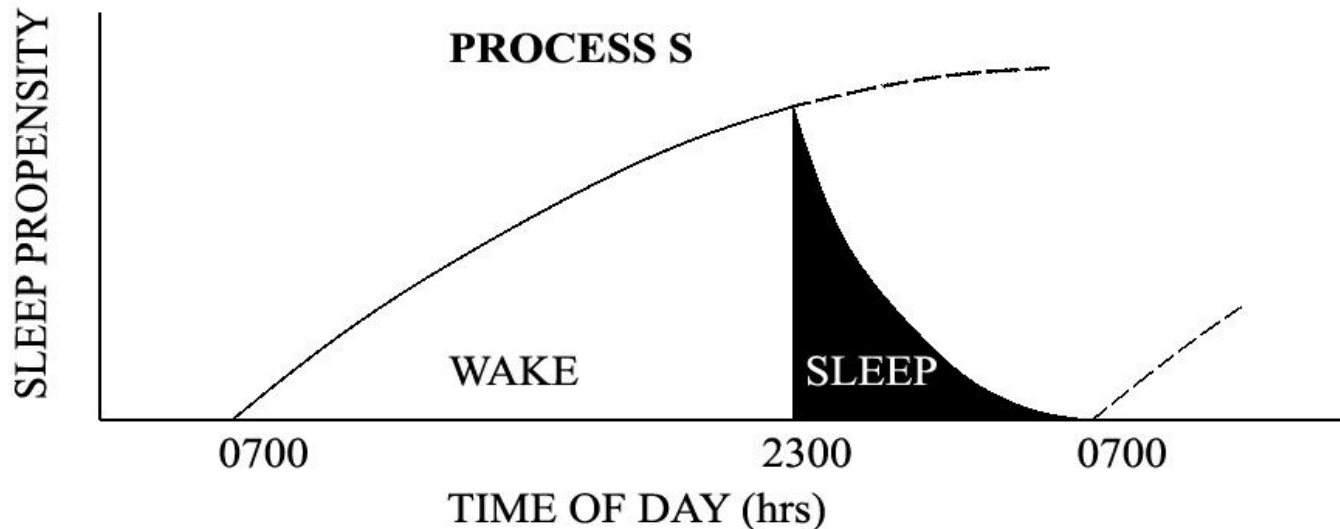

Opbouw slaap: 2-processen model voor slaapregulatie

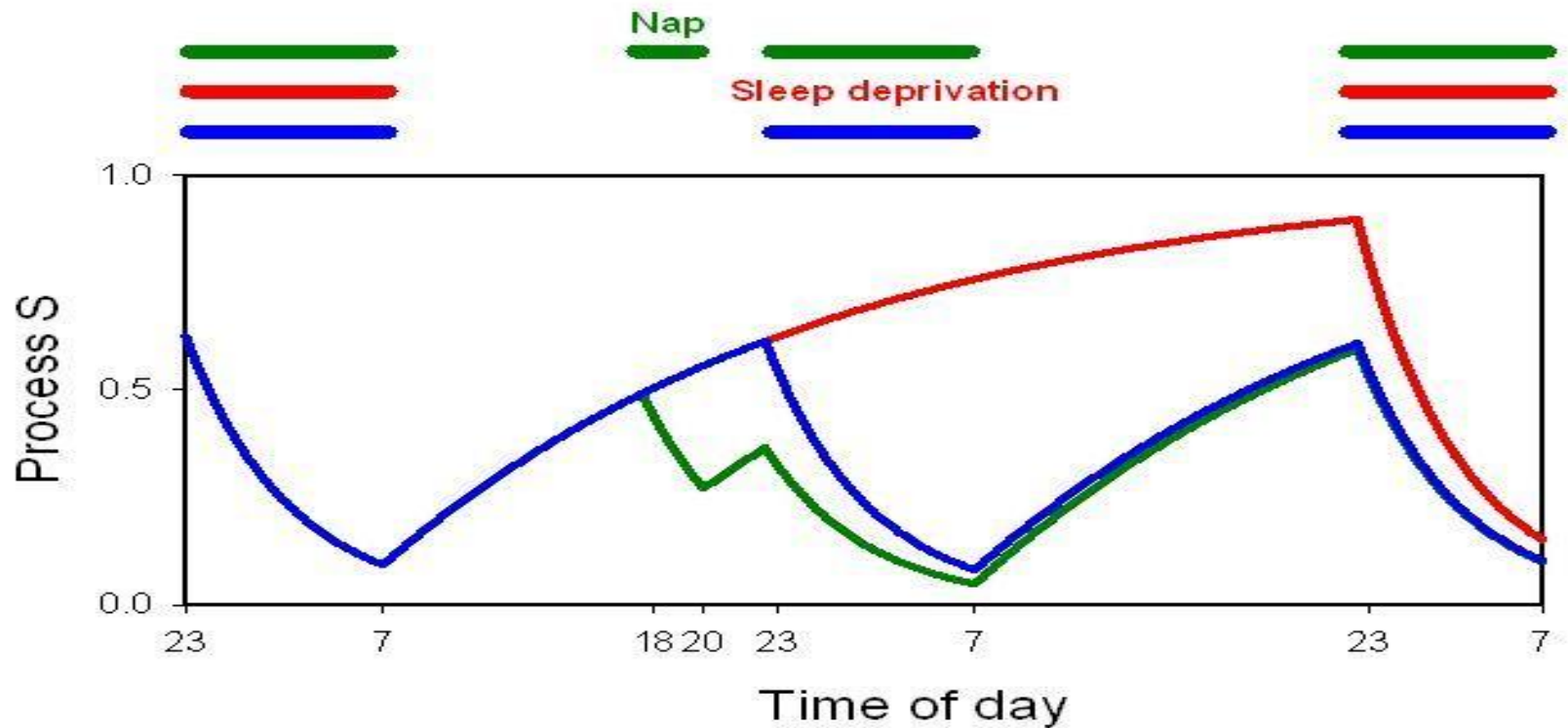
(Beersma, 2002)

Homeostatische regulatie – ‘proces S’

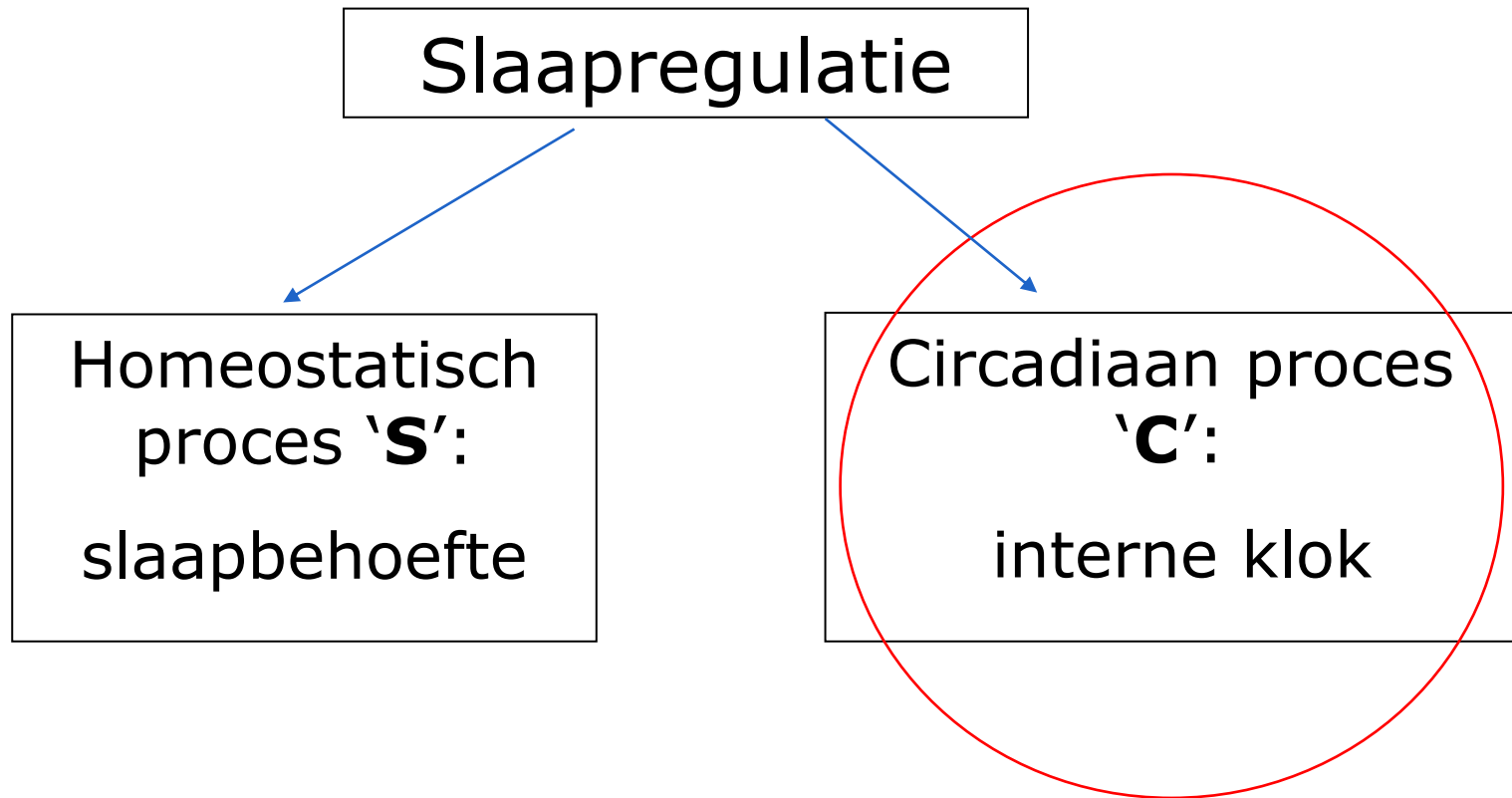

Figure 1. Schematic representation of process S adapted from Achermann & Borbély (2003): time course (X-axis) of process S-regulated sleep propensity (Y-axis).

Homeostatische regulatie – ‘proces S’

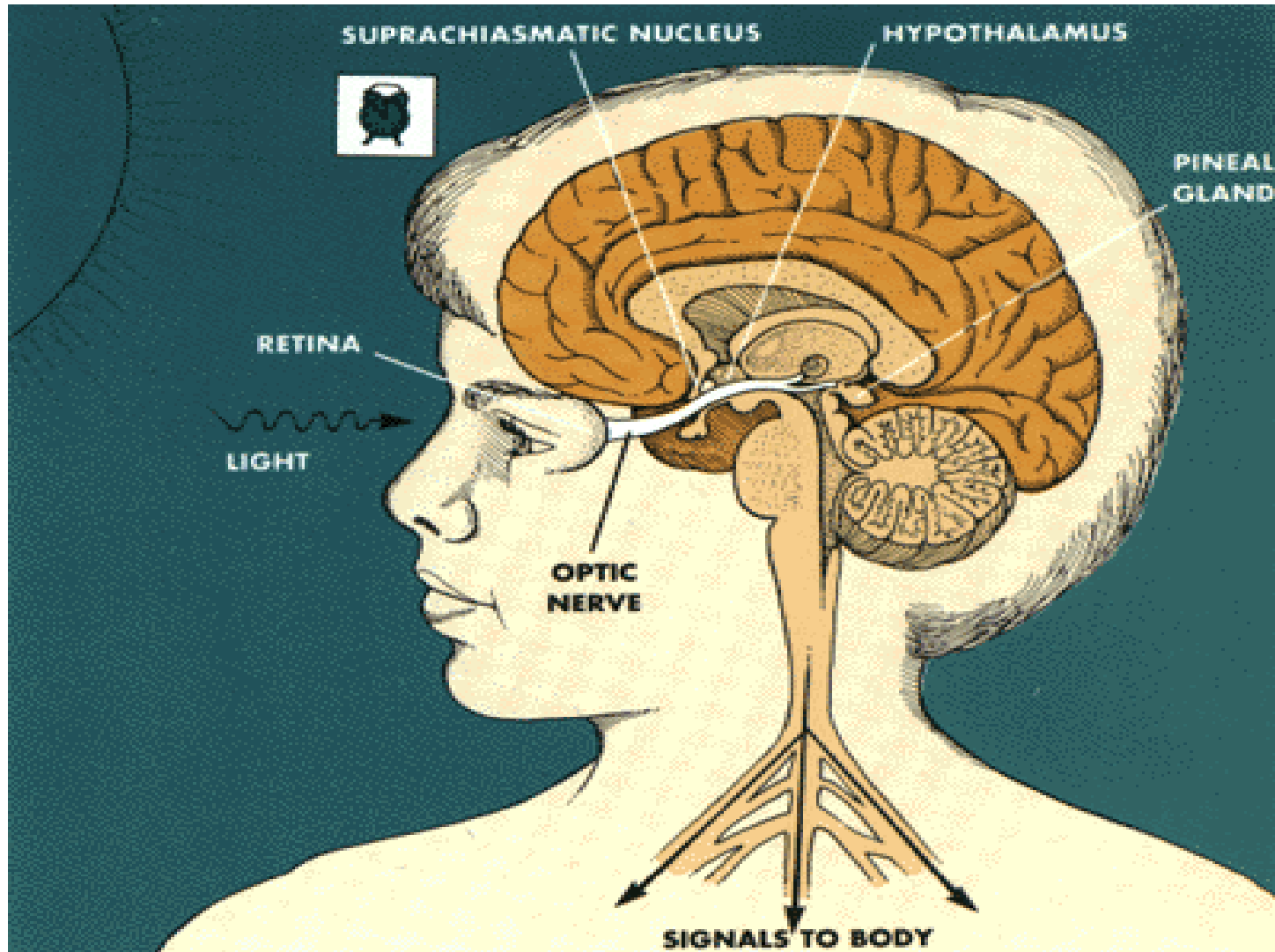

Opbouw slaap: 2-processen model voor slaapregulatie

(Beersma, 2002)

Slaapregulatie: circadiaans ritme

Circadiaans ritme – ‘proces C’

- ➔ In afwezigheid van ‘Zeitgebers’ genereert de interne klok een intrinsiek ritme van +/- 24 u

Circadiane cyclus varieert tussen 23u en 25u

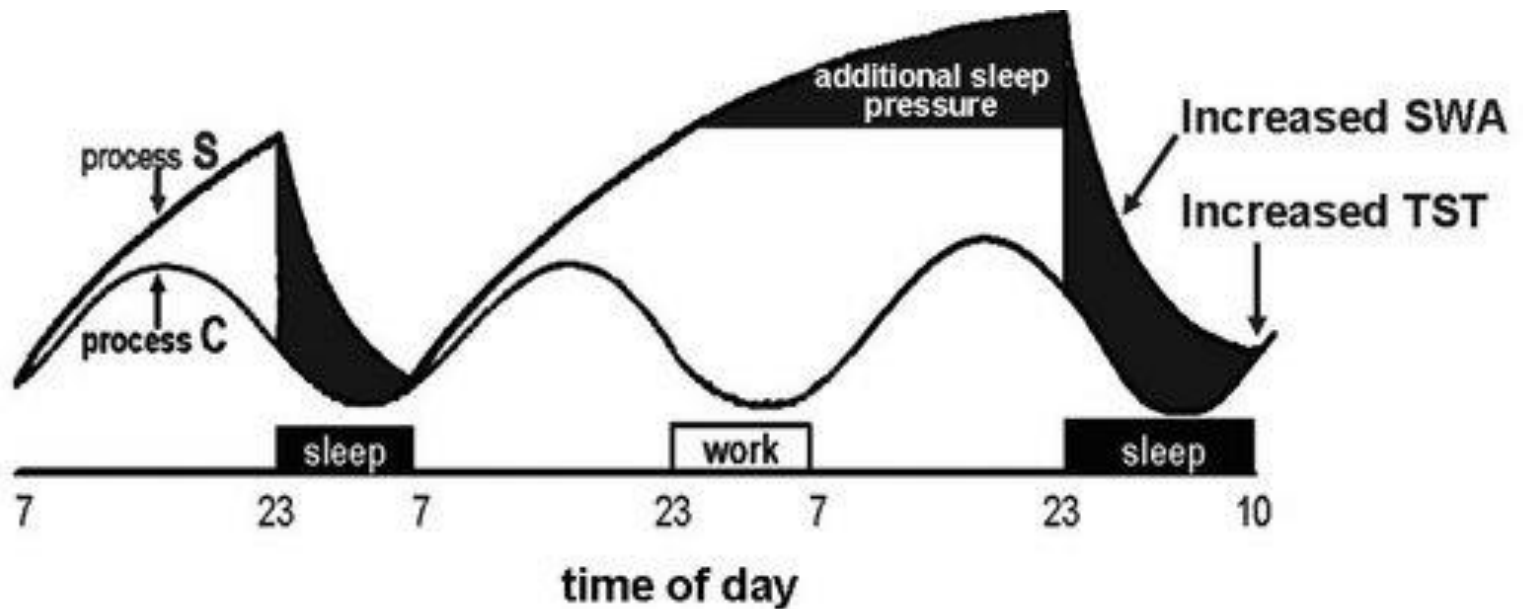
- ➔ Periodieke stimuli uit de omgeving (Zeitgebers) synchroniseren de interne oscillator met 24-uurs dag

- ➔ Licht is de dominante Zeitgeber

- ➔ Niet-fotonische stimuli zijn bv voedselinname, fysieke activiteit, sociale interacties

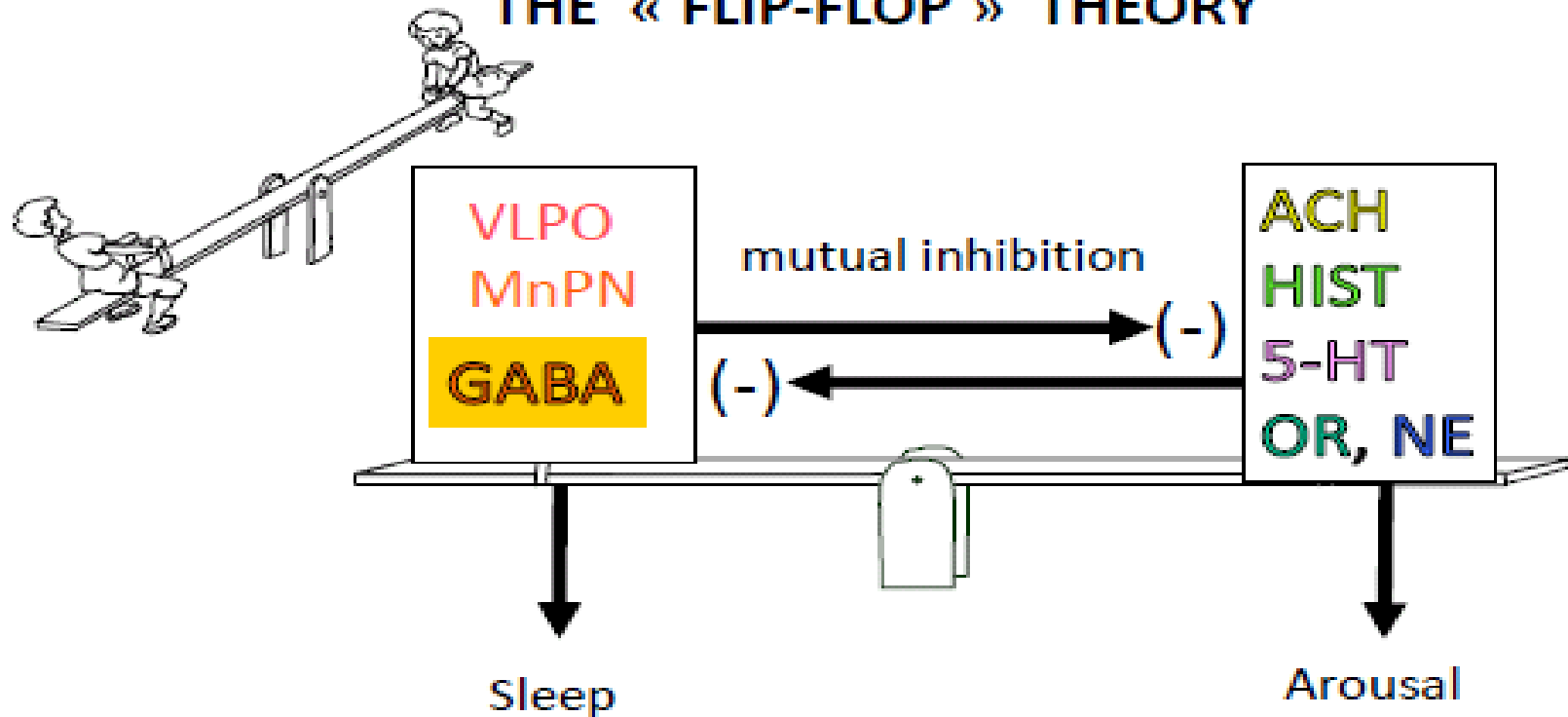
Slaapregulatie: 2 processen : “S” en “C”: synchronisatie-desynchronisatie

ORCHESTRATION OF THE SLEEP-WAKE CYCLE

THE « FLIP-FLOP » THEORY

D. Mc Ginty, S. Saper,
2006

Totale slaaptijd

Table 2

Expert panel recommended sleep durations.

Age	Recommended, h	May be appropriate, h	Not recommended, h
Newborns 0-3 mo	14 to 17	11 to 13 18 to 19	Less than 11 More than 19
Infants 4-11 mo	12 to 15	10 to 11 16 to 18	Less than 10 More than 18
Toddlers 1-2 y	11 to 14	9 to 10 15 to 16	Less than 9 More than 16
Preschoolers 3-5 y	10 to 13	8 to 9 14	Less than 8 More than 14
School-aged children 6-13 y	9 to 11	7 to 8 12	Less than 7 More than 12
Teenagers 14-17 y	8 to 10	7 11	Less than 7 More than 11
Young adults 18-25 y	7 to 9	6 10 to 11	Less than 6 More than 11
Adults 26-64 y	7 to 9	6 10	Less than 6 More than 10
Older adults ≥ 65 y	7 to 8	5 to 6 9	Less than 5 More than 9

Volwassenen:

Totale slaaptijd van 7-9 uur nodig om fysiek, mentaal, cognitief optimaal te functioneren

National Sleep Foundation's sleep time duration recommendations. Sleep Health. 2015

Totale slaaptijd en chronotype

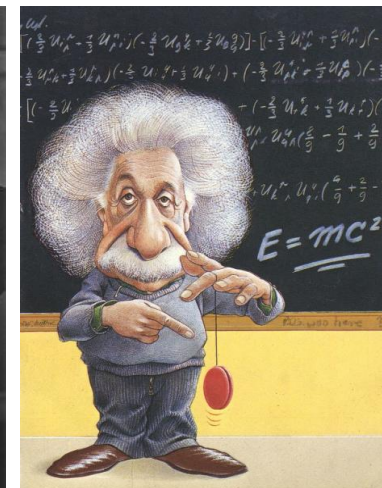
▶ Ochtend- en avondtype

- ▶ Ochtendtype (22u-6u)
- ▶ Avondtype (00u-8u)
- ▶ Nachtmens (03u-11u)

▶ Slaapbehoefte bij volwassenen

- ▶ Kortslapers: max. 6u
- ▶ Langslapers: min. 9u
- ▶ Normale slapers: tussen 6u en 9u

Gevolgen van slaaptekort bij volwassenen

***Belangrijke impact op levenskwaliteit met ↑ risico op gezondheids-
alsook professionele en psychosociale problemen***

- ▶ Moeheid, concentratiemoeilijkheden, geheugenproblemen
- ▶ ↑ prikkelbaarheid, ↓ emotionele drempel
- ▶ Verhoogde expressie van onderliggende psychologische problemen met vooral angst- en stemmingsproblematiek
- ▶ Verstoorde immuunfunctie
- ▶ Hormonale veranderingen: stresshormonen, perifere insulineresistentie met resulterende gewichtstoename
- ▶ Risicofactor voor lichamelijke klachten/aandoeningen:
  - Verhoogd risico op cardiovasculaire pathologie
  - Chronische pijn: hoofdpijn, spierpijn (fibromyalgie), ...
  - Gastro-intestinale klachten
  - ...

Insomnie: toegenomen risico op waaier van aandoeningen

Table 2 Insomnia at HUNT2 as a risk factor for reporting conditions/disorders 11 years later at HUNT3

Disorder/condition (HUNT3)	Risk factor: Insomnia at HUNT2					
	Unadjusted model		Adjusted model*		Adjusted model [†]	
	OR	95% CI	OR	95% CI	OR	95% CI
Physical conditions						
Angina	1.72	1.38–2.14	1.75	1.39–2.20	1.52	1.19–1.94
Arthrosis	2.45	2.19–2.75	2.10	1.85–2.37	1.83	1.61–2.08
Asthma	1.70	1.47–1.98	1.68	1.44–1.95	1.46	1.25–1.71
Ankylosing spondylitis	1.94	1.42–2.66	1.96	1.43–2.70	1.68	1.20–2.36
Cancer	1.32	1.09–1.60	1.15	0.94–1.39	1.20	0.98–1.47
Diabetes (type 2)	1.12	0.90–1.41	1.04	0.83–1.31	0.99	0.77–1.26
Fibromyalgia	5.91	5.09–6.85	5.16	4.42–6.02	3.76	3.19–4.45
Headache	1.93	1.72–2.15	2.20	1.96–2.47	1.86	1.64–2.10
Hypertension	1.28	1.15–1.44	1.09	0.97–1.23	1.04	0.92–1.18
Myocardial infarction	1.30	1.01–1.68	1.42	1.09–1.85	1.35	1.02–1.78
Obesity (BMI > 30)	1.23	1.10–1.38	1.18	1.06–1.33	1.09	0.97–1.24
Osteoporosis	2.55	2.08–3.12	1.86	1.50–2.30	1.61	1.28–2.03
Rheumatoid arthritis	2.45	2.01–2.97	2.17	1.79–2.64	1.91	1.55–2.36
Stroke	1.72	1.33–2.21	1.50	1.24–2.07	1.33	1.02–1.75
Whiplash	2.35	1.92–2.87	2.45	2.00–3.00	1.92	1.54–2.38
<i>Adjusted model[‡]</i>						
	<i>OR</i>	<i>95% CI</i>	<i>OR</i>	<i>95% CI</i>	<i>OR</i>	<i>95% CI</i>
Mental disorders						
Anxiety	3.81	3.38–4.28	3.75	3.33–4.23	3.07	2.67–3.55
Depression	3.17	2.78–3.63	3.12	2.73–3.57	2.68	2.28–3.14
Mental disorder (seeking help for)	3.60	3.45–4.33	3.80	3.38–4.26	3.05	2.64–3.52

BMI, body mass index; HUNT, Nord-Trøndelag Health Studies; CI, confidence interval; OR, odds ratio.

Statistically significant associations highlighted in bold type.

*Adjusted for demographics (age, gender and education).

[†]Adjusted for demographics + anxiety and depression at baseline.

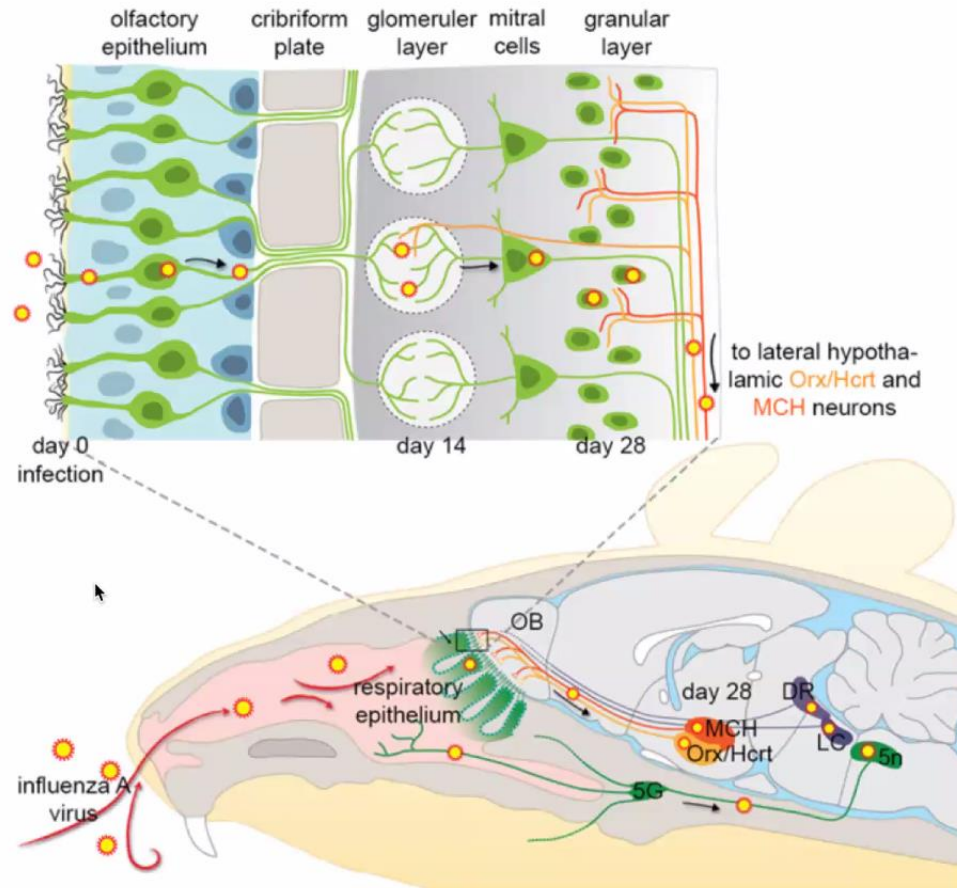
[‡]Adjusted for demographics + angina, arthrosis, asthma, ankylosing spondylitis, cancer, diabetes (type 2), fibromyalgia, headache, hypertension, myocardial infarction, obesity (BMI > 30), osteoporosis, rheumatoid arthritis, stroke and whiplash at baseline.

Slaap tijdens covid-19

- ▶ Impact van COVID-19 op slaap en slaapstoornissen:
  - ▶ Insomnie
  - ▶ Slaapapneu
  - ▶ Slaperigheid versus moeheid
  - ▶ Circadiaanse ritmestoornissen
  - ▶ Droomactiviteit/nachtmerries

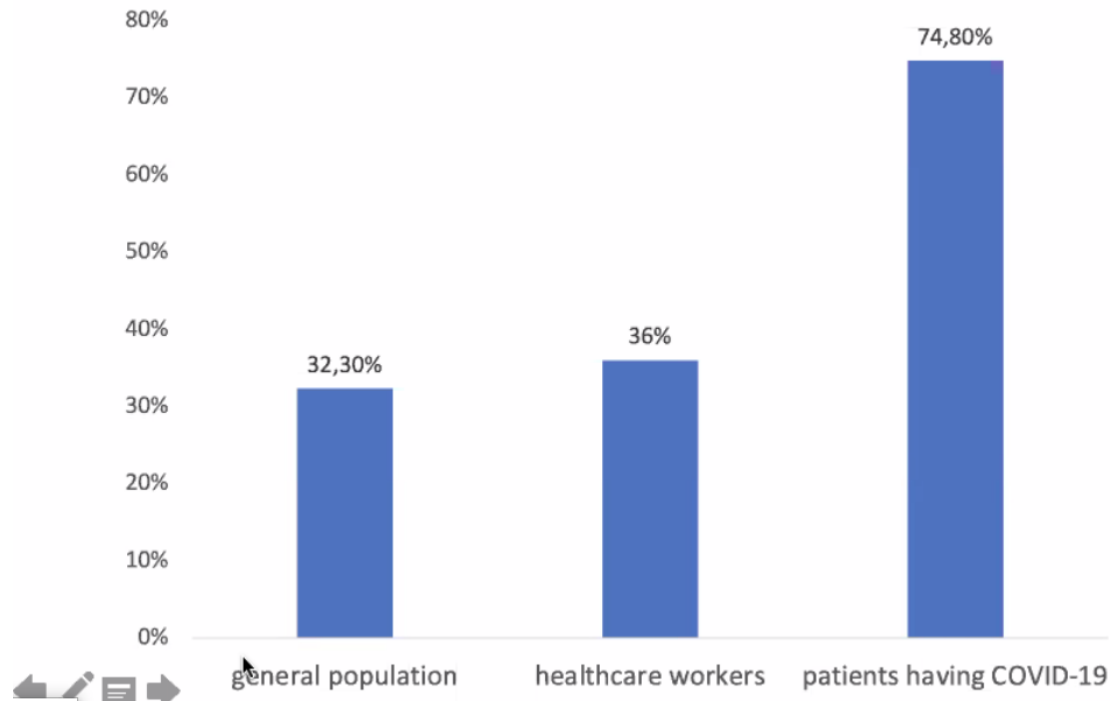
Slaap in tijden van covid-19

Verspreiding van het virus naar de hersenen via de olfactorische route

Prevalentie COVID-19 gerelateerde slaap problemen

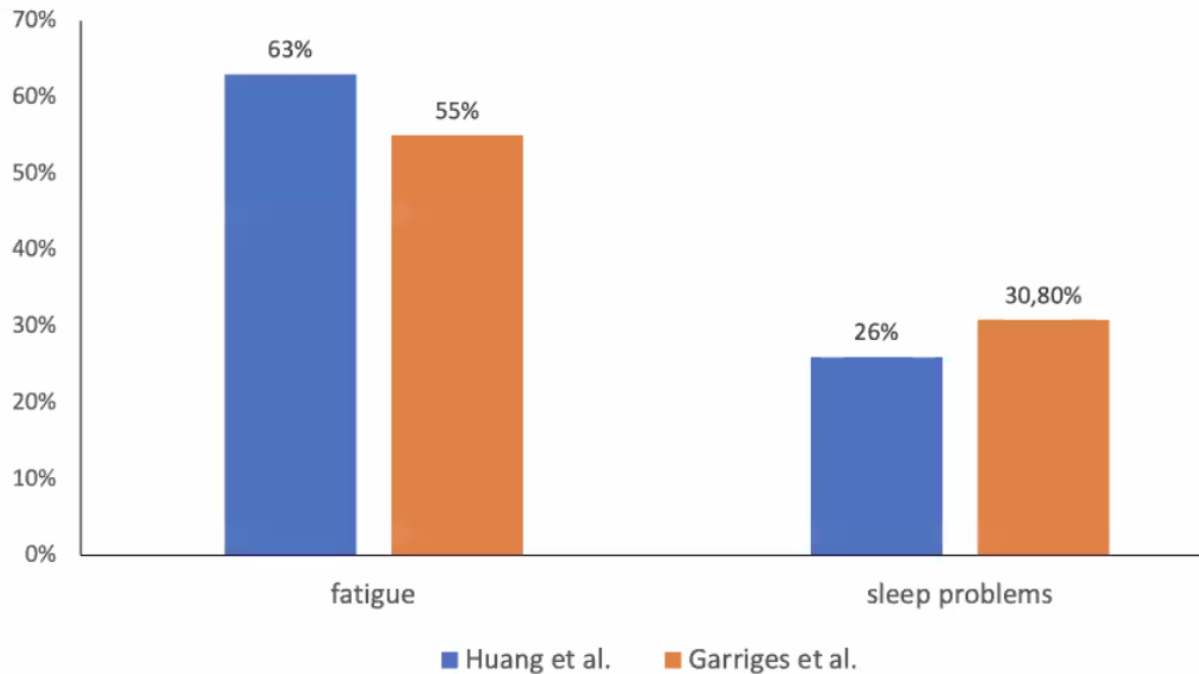
(systematic review: 44 papers, 54.231 participanten, 13 landen)

Jahrami J Clin. Sleep Med, 2021, webinar ESRS 19th March 2021

Moeheid en slaap problemen na hospitalisatie voor COVID-19 infectie

Webinar ERSR 19th March 2021, Huang et al. 2021, Lancet, Garriges et al., 2020, J Infection, ppt Ellemarije Altena

Definitie insomnie

▶ Subjectieve klacht van slechte slaapkwaliteit en/of kwantiteit met negatieve beïnvloeding van het functioneren overdag

▶ **“nacht”- klachten:**

- Moeilijk inslapen (> 30 minuten)
- Moeilijk doorslapen (totaal > 30 minuten)
- Vroeg wakker worden (< 6 ½ u slaap)
- Onderbroken of niet-recuperatieve slaap (Slaapefficiëntie < 85%)

▶ **Samengaand met klinisch significante problemen van functioneren overdag (“dagklachten”):**

- Stemmingsstoornissen en moeheid
- Alertheids- en concentratieproblemen
- Slaperigheid overdag

Prevalentie insomnie

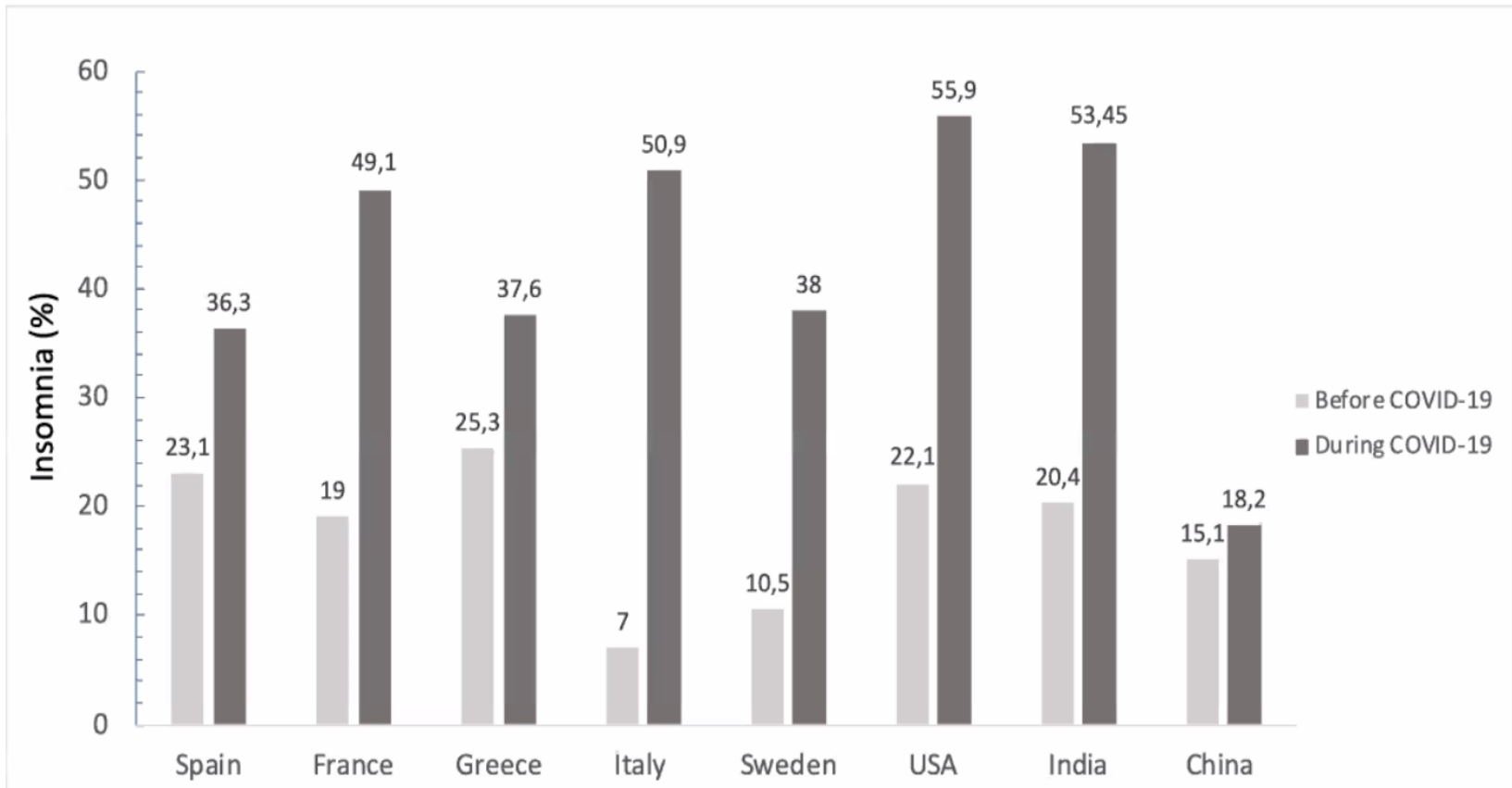
Table 5 Prevalence of insomnia disorder in different European countries

Country	Author (year)	Sample size	% Insomnia diagnosis
England	Calem <i>et al.</i> (2012)	20 503	5.8%
Finland	Ohayon and Partinen (2002)	982	11.7%
France	Léger <i>et al.</i> (2000)	12 778	19%
Germany	Schlack <i>et al.</i> (2013)	7988	5.7%
Hungary	Novak <i>et al.</i> (2004)	12 643	9%
Italy	Ohayon and Smirne (2002)	3970	7%
Norway	Pallesen <i>et al.</i> (2001, 2014)	2000	15.5%
Romania	Voinescu and Szentágotai (2013)	588	15.8%
Spain	Ohayon and Sagales (2010)	4065	6.4%
Sweden	Mallon <i>et al.</i> (2014)	1550	10.5%

Riemann *et al.*, *J. Sleep Rev.* (2017)

- ▶ 1/3 van de bevolking heeft wel eens slaapmoeilijkheden
- ▶ Bij 15% van de volwassen bevolking is het een chronisch slaapprobleem
- ▶ Meer voorkomend bij vrouwen dan mannen
- ▶ Alle leeftijden maar meer bij ouderen (+65j tot 25%)
- ▶ Vaak pas laatijdig consulteren:
  - ▶ 50% > 5 jaar klachten vooraleer consultatie
  - ▶ Reden: schaamte, bang om niet ernstig genomen te worden, wil geen slaappillen,...

Prevalentie van insomnie voor en tijdens COVID-19

Webinar ERSR 19th March 2021, work by Estelle Buguet, ppt Ellemarije Altena

Welke slaapklachten?

Mand

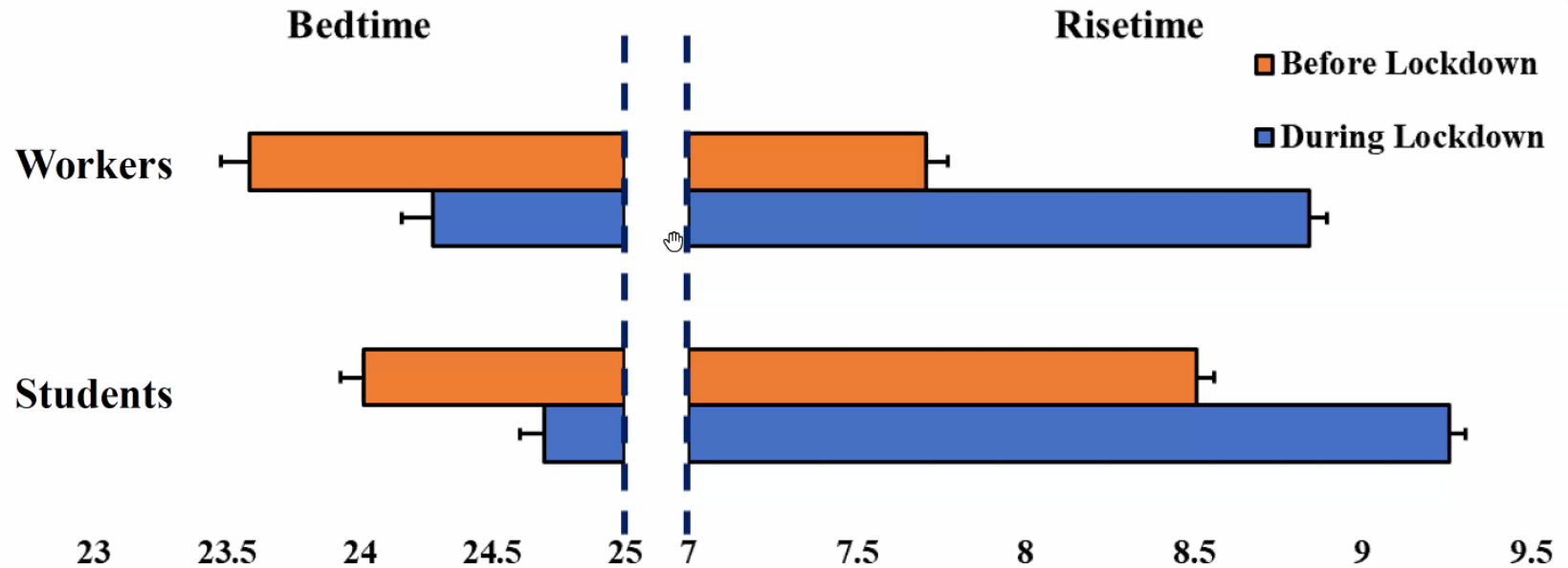
Webinar ERSR 19th March 2021, work by Mandelkorn 2021, ppt Ellemarije Altena

Effecten van de lockdown

- ▶ ↓ blootstelling aan zonlicht
- ▶ ↓ fysieke activiteit
- ▶ Verandering van de routine
- ▶ ↓ face-to-face interacties, sociale contacten
- ▶ ↑ gebruik van digitale media vooral voor bedtijd
- ▶ ↑ stress, angst, piekeren (*COVID-gerelateerde nieuwsberichten*)
- ▶ ↓ stemming

Effecten van de lockdown

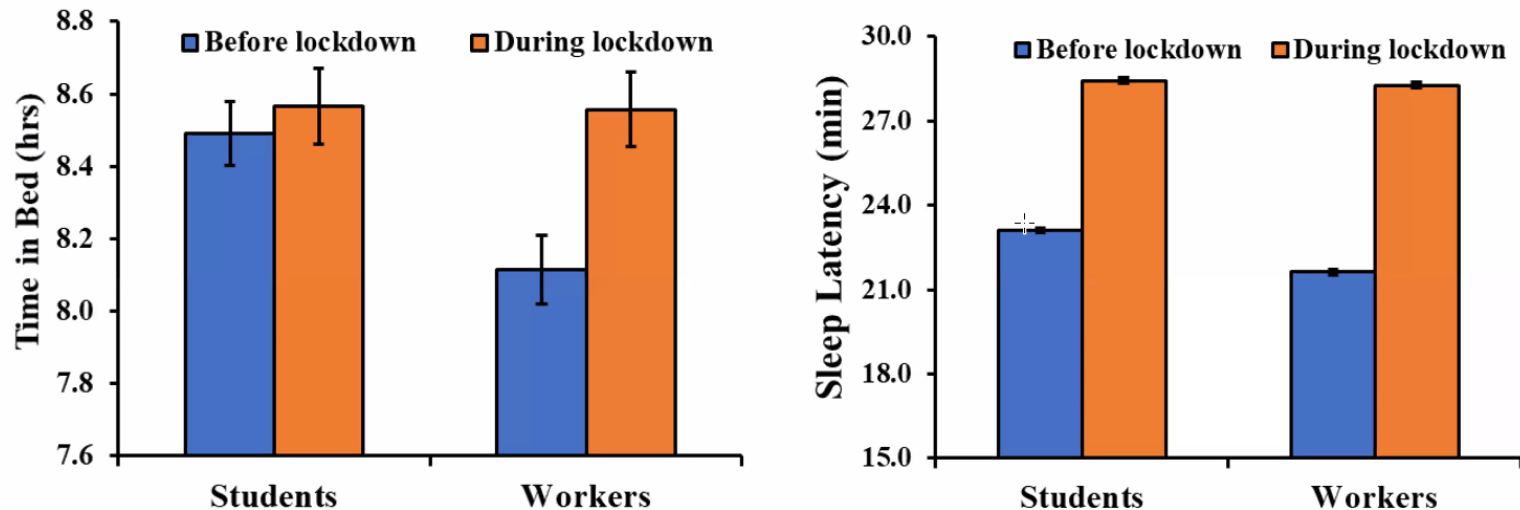
Sleep Timing

- Bedtime delayed by 41 minuti
- Risetime delayed by 54 minuti (1h and 13 min in workers)

Effecten van de lockdown

Sleep Quantity

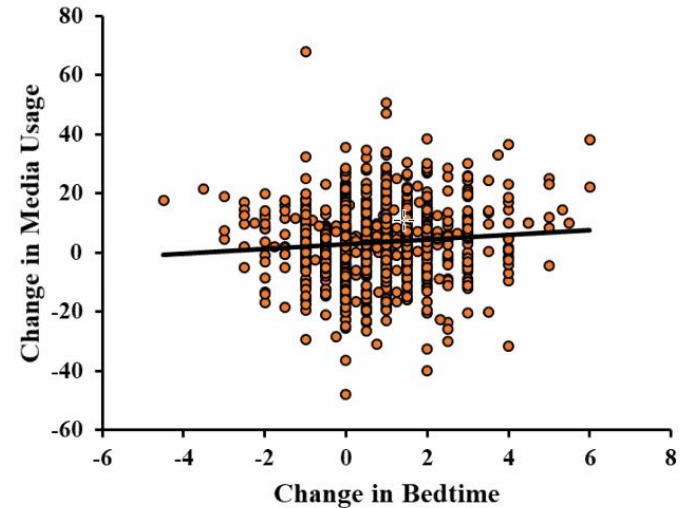
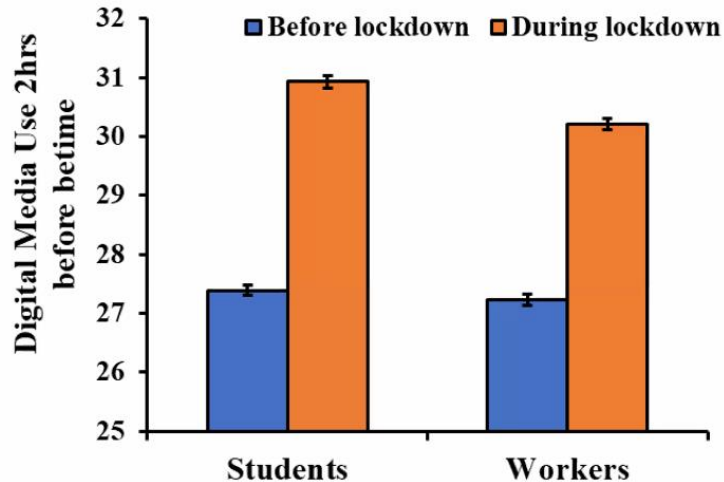

- Time in bed increase by 26 minutes
- Sleep latency increase by 5 minutes

Effecten van de lockdown

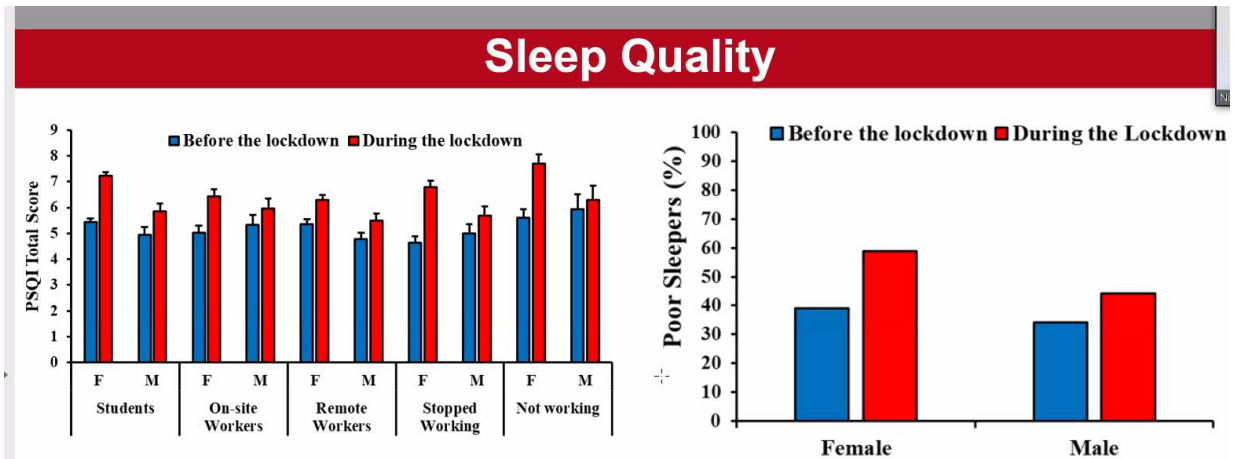
Digital Media Use

- Increase media use 2hr before going to sleep
- Moderate association with change in bedtime, midsleep, and sleep quality

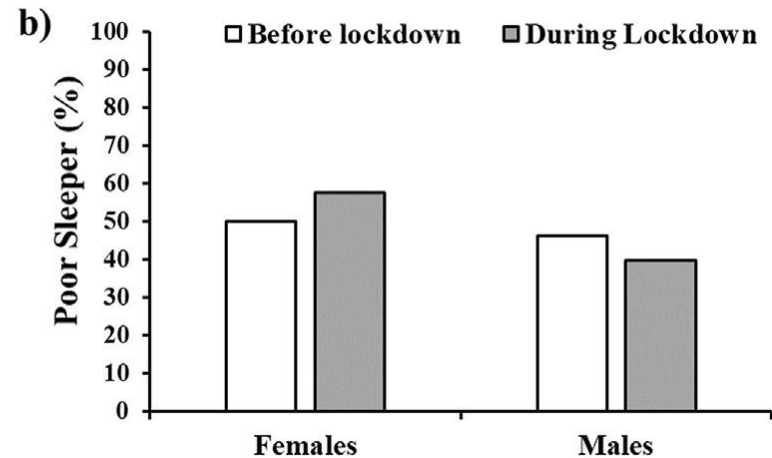
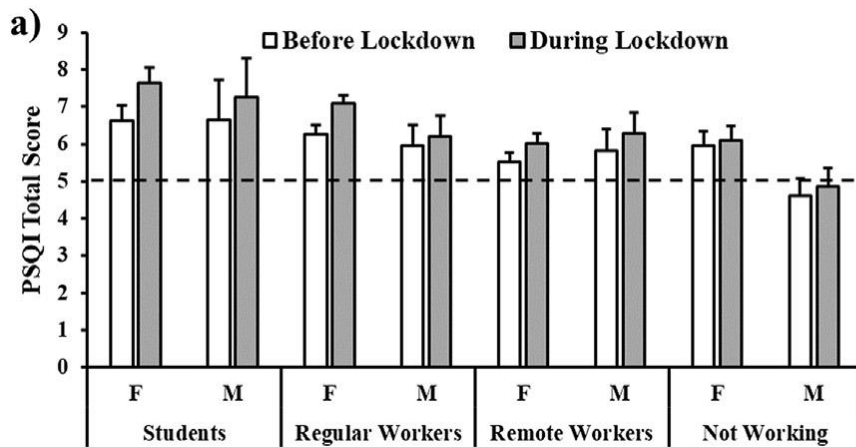
Effecten van de lockdown (*n= 1622 Italiaanse + 650 Belgische deelnemers*)

Italiaanse deelnemers

Belgische deelnemers

- Sleep quality worsening, in particular in women who had to stop working
- Poor sleepers increase from 37.7% to 54.2%

Effecten van de lockdown *(n= 1622 Italiaanse + 650 Belgische deelnemers)*

▶ Risicopopulatie om slaapproblemen te ontwikkelen:

- ▶ Vrouwen
- ▶ Jong volwassenen (18-29 j)
- ▶ Hoge mate van stress en angst gerelateerd aan de covid-19 pandemie
- ▶ Depressieve gevoelens
  - *Vergelijkbare resultaten bij Italiaanse en Belgische deelnemers*

Webinar ERSR 19th March 2021, Cellini et al. 2021, Sleep Med.,

- ▶ ≥ 3 uur/dag nieuwsberichten over COVID-19 pandemie

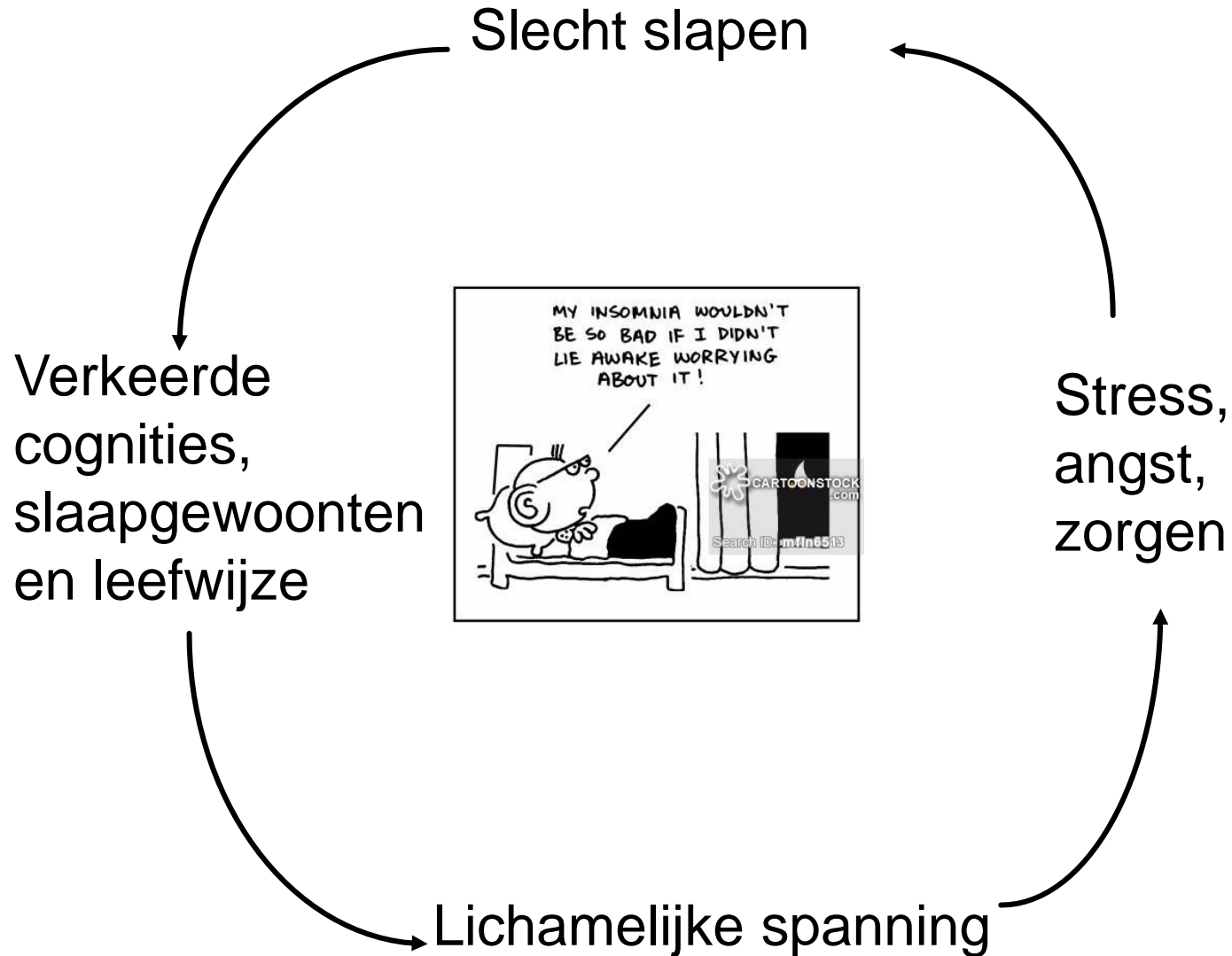
Altena et al. 2020, J Sleep Res.,

Insomnie als comorbide entiteit bij depressie

- ▶ Insomnie en majeure depressie komen niet noodzakelijk maar wel frequent samen voor
- ▶ Succesvolle behandeling van depressie elimineert niet noodzakelijk de insomnie
- ▶ Insomnie is een risico-factor:
  - ▶ de novo-depressie
  - ▶ non-response
  - ▶ non-remissie
  - ▶ relapse
- ▶ Specifieke behandeling van de insomnie beïnvloedt het klinisch verloop van de majeure depressie (CBT-i)

Chronische insomnie

Mogelijke positieve effecten van de lockdown

- ▶ Aanpassing van slaap/waakschema
  - ▶ Pubers/adolescenten
  - ▶ Ochtend/avondtype
- ▶ Toename van totale slaaptijd
  - vs Insufficient sleep syndrome
- ▶ Minder sociale jetlag
- ▶ Meer tijd voor gezin/familie

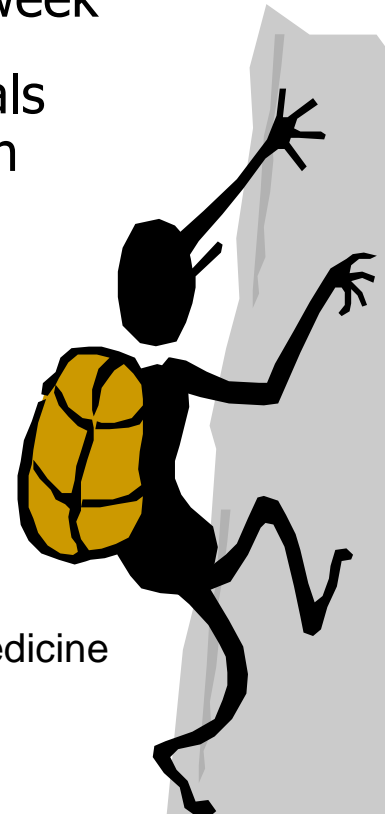
Aangepast slaapadvies in tijden van COVID-19 pandemie

- ▶ Vast slaap/waakschema ook al is het een verlaat schema
- ▶ Helder licht gedurende de dag en zeker in de ochtend (indien nodig kunstmatig: melatonine onderdrukking)
- ▶ Bewegen: thuis oefeningen doen of wandelen, fietsen, ...
- ▶ Beperken van het kijken naar het nieuws over de pandemie
- ▶ Dagelijks piekmoment inlassen: liefst op een vaste plaats
- ▶ Organiseer gespreksmomenten met gezinsleden
- ▶ Wanneer werken/slapen op dezelfde plaats: verschillende bedbedekking dag versus nacht (associatieve reconditionering)
- ▶ Sociale interactie
  - ▶ Zorgen, stressvolle gedachten bespreken
  - ▶ Maar ook genietmomenten
- ▶ Relaxatie voor het naar bed gaan: boek lezen, yoga-oefeningen, ...

Optimaliseren van slaap

- ▶ Dagelijkse fysieke activiteit verbetert de slaap en vermindert het risico op overlijden aan een infectieziekte, onder andere covid-19
  - ▶ 30-minuten 5 dagen per week of 150 minuten per week
  - ▶ Fysieke activiteit die lichtjes kortademing maakt zoals wandelen, lopen, fietsen, en versterkende oefeningen
  - ▶ ↓ de kans op een infectieziekte met 31 %
  - ▶ ↑ effectiviteit van vaccinatie tot 40%

Chastin, Abaraogu, Bourgois et al. Sports Medicine
March 2021

Optimaliseren van slaap

▶ Cognitieve gedragstherapie:

▶ Cognitieve therapie

- **Doel:**
  - Het doorbreken van de gedachten die de vicieuze cirkel van slapeloosheid in stand houden, waarbij niet-helpende gedachten en emoties leiden tot een verdere verstoring van de slaap

▶ Stimuluscontrole therapie

- **Doel:**
  - Het doorbreken van de verkeerde stimulus waarbij het bed en de bedomgeving de factoren geworden zijn om wakker te liggen

▶ Slaaprestrictie therapie

- **Doel:**
  - De slaap terug beter aaneengesloten laten worden

Evidentie voor (d)CBT-i

((digital) cognitive behavioral therapy for insomnia)

- ▶ > 1800 artikels met > 600 reviews/meta-analyses
- ▶ Eerste keuze-behandeling voor insomnie (AASM & ESRS) *(American Academy of Sleep Medicine) (guidelines van ESRS, 2017)*
- ▶ Vroegtijdig ingrijpen (covid-19 pandemie): *(Shlarb et al. Somnologie 2021)*
  - ▶ N= 15 (staff universiteit), dCBT-I, 78% ↓ slaapproblemen, 56% klinisch significante verbetering
- ▶ Preventief effect/veerkracht verhogend *(Cheng et al. Sleep, 2020)*
  - ▶ *dCBT-I vs S/W hygiene-educatie (gegeven in 2016-2017)*
  - ▶ *dCBT-I n=102; S/WE n=106)*
  - ▶ Results:
    - dCBT-I groep:
      - ↓ insomnia symptomen
      - ↓ stress klachten
      - ↓ COVID-19 gerelateerde cognitieve intrusie (intrusieve gedachten, gevoelens, beelden, nachtmerries, minder dissociatieve klachten van onder andere herbelevingen)
      - ↓ depressieve symptomen
      - betere algemene gezondheid.

Take home messages

- ▶ Een goede slaapkwaliteit en – kwantiteit zijn essentieel om overdag goed te functioneren
- ▶ Slaapstoornissen komen frequent voor in de Westerse maatschappij en zijn nog toegenomen door de Covid-19 pandemie
- ▶ In het bijzonder geldt dit voor insomnie na ernstige Covid-19 infectie
- ▶ Een goede slaap-waak-hygiëne en CBT-i kan ons wellicht alleen maar sterker maken, niet alleen in de Covid-epidemie!